

REGULATORY REGULATION OF EDUCATIONAL RELATIONS IN UKRAINE UNDER CONDITIONS OF MARTIAL STATUS

Mykola Legenkyi^{1,2}, *Serhii Bondarchuk*^{1,3}, *Iryna Hruzynska*^{1,4},
Iryna Sopilko^{1,5}

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСВІТНІХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ЗА УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ

*Микола Легенький, Сергій Бондарчук, Ірина Грузинська,
Ірина Сопілко*

Abstract. The urgency of adapting to the conditions of martial law regulations in all spheres of state policy as the most important prerequisite for successful overcoming of external armed aggression is substantiated. The importance of improving educational legislation in such conditions is emphasized.

The analysis and generalization of researches of ways of improvement of normative activity and legal problems of a martial law is carried out. Attention is drawn to a certain limitation of the content of such research and it was found that the legal regulation of educational relations in martial law has not been studied. At the same time, such an adjustment of educational legislation ensures the adaptation of the national educational system to the conditions of war and creates long-term prospects for the development of national education after overcoming armed aggression.

The analysis and generalization of the existing legislative regulation of the martial law regime as well as normative-legal and organizational measures to ensure the optimal functioning of the national education system in the context of armed aggression of the Russian Federation, taken by the Ukrainian parliament and government during the first month of martial law. The main directions of educational legal relations that needed to be adjusted as a matter of priority are identified and the relevant regulatory and legal changes are outlined. The problems that need to be solved are indicated.

The adequacy of the measures taken by the Government and the Parliament of Ukraine to optimize the legal regulation of educational relations and their adaptation to the conditions of martial law is summed up. It is emphasized that such measures contribute to the preservation of the domestic educational sector and the protection of the rights of participants in educational relations. The main ways of such measures are the application of current legislation and the adoption of relevant regulations both at the level of laws and at the level of bylaws. The need to continue improving the educational legislation of Ukraine under martial law was emphasized.

Keywords: Ukraine, martial law, educational legal relations

¹ National Aviation University, Kyiv, Ukraine

² <https://orcid.org/0000-0003-4179-1964>

³ <https://orcid.org/0000-0003-1674-8243>

⁴ <https://orcid.org/0000-0002-4283-6303>

⁵ <https://orcid.org/0000-0002-9594-9280>

Анотація. Обґрунтована актуальність адаптування до умов воєнного стану нормативно-правового регулювання в усіх сферах державної політики як найважливішої передумови успішного подолання зовнішньої збройної агресії. Підкреслена значимість удосконалення в таких умовах освітнього законодавства. Здійснено аналіз та узагальнення досліджень шляхів удосконалення нормотворчої діяльності та правових проблем військового стану. Звернуто увагу на певну обмеженість змісту тематики таких досліджень та становлено, що правове регулювання освітніх правовідносин в умовах воєнного стану практично не вивчалось. В той же час подібне коригування освітнього законодавства забезпечує адаптацію національної освітньої системи до умов війни і формує віддалені перспективи розвитку вітчизняної освіти після подолання збройної агресії.

Здійснено аналіз та узагальнення існуючого законодавчого регулювання правового режиму воєнного стану а також нормативно-правових та організаційних заходів щодо забезпечення оптимального функціонування національної освітньої системи в умовах збройної агресії російської федерації, вжитих парламентом та урядом України протягом першого місяця військового стану. Визначені основні напрямки освітніх правовідносин, які потребували першочергового коригування та окреслені відповідні нормативно-правові зміни. Вказано на проблеми, які потребують вирішення.

Підсумована адекватність наявним викликам воєнного стану заходів, вжитих урядом і парламентом України щодо оптимізації нормативно-правового регулювання освітніх відносин до їх адаптації до умов воєнного стану. Підкреслено, що такі заходи сприяють збереженню вітчизняної освітньої галузі та захисту прав учасників освітніх правовідносин. Основними шляхами таких заходів визначені застосування норм чинного законодавства а також прийняття відповідних нормативно-правових актів як на рівні законів так і на рівні підзаконного нормативно-правового регулювання. Підкреслено необхідність продовження удосконалення освітнього законодавства України в умовах воєнного стану.

Ключові слова: Україна, воєнний стан, освітні правовідносини

Найважливішою передумовою успішного подолання зовнішньої агресії є оперативна та ефективна перебудова всього державного механізму, його адаптування до умов воєнного стану, що, в свою чергу, потребує негайне законодавче забезпечення подібних процесів. Всі заходи, які в Україні спрямовані на ефективну протидію злочинній інтервенції, боротьбу з ворогом та поступ до його перемоги повинні здійснюватися в правовому полі, що не буде можливим без активної законотворчої роботи у зазначеному напрямку. Оновлення потребують суспільні відносини у всіх без винятку державних галузях, у тому числі і освітній.

Проблеми нормативно-правового регулювання суспільних відносин за умов воєнного стану є об'єктом пильної уваги науковців протягом тривалого часу. В той же час згадані наукові розвідки, як правило, стосуються лише окремих правових проблем воєнного стану і переважною мірою базуються на історичному матеріалі. Також в останні роки відзначається посилена увага українських правознавців до вказаної проблематики, актуальністю якої обумовлена суспільно-політичними реаліями часу.

Важливою проблемою юриспруденції є питання правового режиму воєнного стану. Показовою в цьому плані є позиція Кірка Л. Девіса (KIRK L. DAVIES), який досліджуючи визначені національними законодавствами умови і порядок проголошення надзвичайного чи воєнного стану та особливості правового режиму вказаного періоду допускає можливість і доцільність відступу від норм законодавства в умовах війни, підкреслюючи, що необхідність самозбереження нації та порятунок країни мають вищий

обов'язок [1]. Підкреслюючи нашу принципову згоду з позицією автора вважаємо за необхідне зауважити, що більш оптимальним варіантом буде законодавче закріплення подібних відступів від норм законів чи підзаконних нормативно-правових актів. Подібні відступи можуть бути оперативно ухвалені парламентом і функціонувати у вигляді спеціальних актів законодавства обмежених у часі, які діятимуть виключно у період воєнного стану і автоматично втратять чинність після його завершення. Така позиція якнайтісніше співвідноситься з конституційним принципом верховенства права.

Близьку до аналізованої позицію демонструє і Марія Долорес Мартінес Кувас (María Dolores Martínez Cuevas) у дослідженні питання захисту демократичної конституції аз надзвичайних обставин. Головною тезою дослідження є положення щодо впливу винятків у законодавстві, введених на період надзвичайного стану, на подальше відновлення конституційної системи Іспанії [2].

Значна увага приділяється дослідниками питанням дотримання чи обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах війни. Класичним зразком історіографічного аналізу законодавчого регулювання суспільних відносин за умов воєнного часу є дослідження Гері Д. Соліса (Gary Solis), який розглядає проблему дотримання прав людини у збройному конфлікті з точки зору міжнародного гуманітарного права. Широкомасштабне вивчення ситуацій, пов'язаних з дотриманням норм міжнародного гуманітарного права протягом історії людства надало вченому підстави для висновку про ефективність вказаних норм у випадку їх дотримання всіма учасниками збройного конфлікту [3]. Американський дослідник Джеффри П. Р. Уоллес (Geoffrey P.R. Wallace), вивчаючи проблеми використання військового досвіду та міжнародного права задля протидії тортурам в умовах воєнного стану, пропонує подальше розгортання міжнародних угод, які визначають, що повинно вважатися законним чи незаконним під час війни. Важливою видається позиція вченого щодо можливості дискусій в цьому плані до початку конфлікту і необхідності суспільної єдності після оголошення воєнного стану [4].

Вітчизняними дослідниками (Булик І. Л., Балаклієць А. О., Садовська О.М.) відносять до основних ознак обмеження прав і свобод у період воєнного стану його обов'язкове нормативно-правове регулювання (таке обмеження здійснюється на підставі відповідних актів законодавства), обмеженість у часі (діє виключно на період воєнного стану), невідчуждуваність та непорушність основних прав і свобод людини, відповідність міри обмеження необхідності для забезпечення оборони країни і безпеки держави, недискримінаційність, тощо [5, 6]. Особливу увагу звертаємо на наукову позицію В.І Гвоздя, який абсолютно обґрунтовано вказує на те, що мінімальне обмеження прав українських громадян у випадку запровадження воєнного стану можливе винятково за умов чіткого виконання всіма органами державної влади та посадовими особами законодавства України та своїх посадових обов'язків і невикористання використання воєнного стану в Україні будь-якими силами у своїх політичних інтересах [7].

Українськими вченими (С. О. Кириченко, М. М. Лобко, В. М. Семененко) визначені правові засади правового режиму воєнного стану й оголо-

шення стану війни, що мають вигляд воєнно-політичних та правових актів держави, проти якої існує безпосередня загроза або здійснено збройну агресію, які базуються на міжнародному праві про закони і звичаї війни і мають на меті забезпечення національної безпеки та оборони й життєдіяльності держави [8].

В.В. Топольницьким та Б.М. Тичною відпрацьовані категоріально-змістові передумови дослідження проблематики воєнного стану і запропоновані підходи до визначення понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час» а також внесені обґрунтовані пропозиції щодо відповідного вдосконалення вітчизняного законодавства [9].

Безумовно актуальною видається позиція А.В. Федорончука, який на підставі аналізу ситуації, яка виникла в Україні, починаючи з 2014 року, обґрунтовує її відповідність підставам для своєчасного запровадження воєнного стану. Автор переконаний, що таке запровадження сприяло б захисту життєво важливих національних інтересів від загроз, що вже тоді існували з боку Російської Федерації [10].

Заслуговує на увагу і здійснений В.П. Морозом порівняльний аналіз законодавчих актів і судової практики України та відповідної нормативно-правової бази і прецедентної практики у застосуванні інформаційної безпеки за умов воєнного стану. Вченим запропоновано розгортання системи адміністративної та державної підтримки інформаційної безпеки шляхом систематизації та гармонізації адміністративного законодавства у зазначеній галузі, що дозволить створити потужний механізм стримування зовнішньої інформаційної агресії [11].

Слід вказати на те, що аналізованими дослідженнями правове регулювання освітніх правовідносин в умовах воєнного стану не вивчалось. Певною мірою дотичні до вказаної тематики наукові розвідки щодо впливу воєнного стану на вищу освіту. Як приклад можна навести здійснені Євою Новак (Ewa Nowak) дослідження впливу соціальної ситуації, пов'язаної зі введенням воєнного стану на компетентність морального судження студентів польського університету з 1977 по 1983 роки. Про негативність подібного впливу свідчить запропонований науковицею термін – «невиховний воєнний стан» [12].

В той же час адекватне реагування держави на проблеми освітньої галузі в умовах військової агресії є винятково важливим, оскільки таке реагування сприяє не лише коригуванню функціонування системи освіти відповідно до викликів війни, а і закладає підвалини ефективного розвитку освітнього сектору в подальшому, що є безумовно винятково перспективним. При цьому слід відзначити своєчасні, адекватні та ефективні рішення парламенту і уряду спрямовані на оптимальне вирішення освітнянських проблем, які приймалися і запроваджувалися фактично з перших днів російської військової агресії.

Регулювання суспільних відносин в Україні під час воєнного стану здійснюється на базі Конституції України і покладається на Закон України «Про правовий режим воєнного стану». Цим законом надано визначення воєнного стану, правові основи та порядок його введення і скасування, передбачені статус і повноваження військового командування і військових адміністрацій, запропоновано вичерпний перелік заходів правового режи-

му воєнного стану та обумовлена неприпустимість припинення за таких умов повноважень органів державної влади та інших державних органів. Законом визначені особливості діяльності в умовах воєнного стану Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, судів та органів системи правосуддя а також Генерального штабу Збройних Сил України і військових адміністрацій. Передбачені гарантії законності в умовах воєнного стану та визначена неприпустимість використання правового режиму воєнного стану для захоплення влади та порушення прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб.

Воєнний стан визначається цим Законом як «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [13].

Безпосередньо аналізований закон стосується освітніх правовідносин лише в частині віднесення до повноважень військових адміністрацій управління закладами та установами освіти, які належать територіальним громадам та здійснення їх матеріально-технічного і фінансового забезпечення. Але всеохоплюваність вказаного Закону безумовно в багатьох аспектах стосується закладів та установ освіти а також учасників освітніх правовідносин, коло яких надзвичайно широке. В той же час процедури реалізації вказаних норм безумовно потребують нормативно-правової конкретизації.

Воєнний стан в Україні запроваджено з першого дня російської збройної агресії відповідним Указом Президента України, який негайно було затверджено Верховною Радою України [14]. Вказаним документом заходи, які безпосередньо стосувалися системи освіти не передбачалися, однак ним було запущено державно-правові механізми, які передбачалися законодавством на період воєнного стану у всіх державних галузях, в тому числі і освітній.

З метою забезпечення належної реалізації прав учасників освітніх правовідносин законодавцем доповнено положення Закону України «Про освіту» нормою, яка встановлює державні гарантії здобувачам освіти та працівникам закладів і установ освіти, в першу чергу таким, які були вимушені змінити місце проживання чи залишити робоче місце або місце навчання. Таким особам гарантується організація освітнього процесу в найбільш безпечній формі, збереження місця роботи, середнього заробітку, здійснення виплати стипендії та інших виплат, передбачених законом а також забезпечення місцем проживання та харчуванням (у разі потреби). Реалізацію таких гарантій покладено на органи виконавчої влади, органи військового командування, військові, військово-цивільні адміністрації та органи місцевого самоврядування, їх представники, посадові особи (керівники, голови, начальники), органи управління (структурні підрозділи) у сфері освіти та заклади і установи освіти.

Також надані повноваження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки здійснювати нормативно-правове регулювання функціонування системи освіти і науки шляхом видання відповідних наказів з питань забезпечення безпечного освітнього середовища, організації здобуття освіти, освітнього процесу та з інших питань у сфері освіти і науки, які в умовах воєнного стану законодавством не врегульовані. При цьому такі накази не підлягають державній реєстрації за винятком випадків, якщо вони стосуються прав, свобод, законних інтересів та обов'язків громадян і юридичних осіб, а строк їх дії обмежено часовими рамками особливого періоду [15].

Робота над переведенням освітніх правовідносин на рейки війни ведеться і на рівні підзаконного нормативно-правового регулювання. Таке регулювання здійснювалося шляхом видання постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України і наказів Міністерства освіти і науки України.

Першочергова увага була звернута на необхідність прискорення комплектування Збройних Сил та правоохоронних органів кваліфікованими фахівцями. З цією метою були прийняті розпорядження «Про проведення в 2022 році дострокових випусків курсантів (слухачів) випускних курсів вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти та закладів фахової передвищої військової освіти, закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, що належать до сфери та управління Міністерства внутрішніх справ та Державної служби з надзвичайних ситуацій» та «Про проведення в 2022 році дострокового випуску курсантів випускного курсу Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» [16, 17].

Наступним предметом пильної уваги уряду стала проблема посилення охорони та забезпечення в умовах воєнного стану прав та інтересів дітей. З цією метою Постановою Кабінету Міністрів України було створено Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану, який має статус тимчасового консультативно-дорадчого органу Кабінету Міністрів України і покликаний сприяти координації діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування інших державних органів, органів з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. До завдань діяльності Координаційного штабу віднесено організацію евакуацію дітей у безпечні райони України та задоволення їх нагальних потреб, контроль за їх постановкою на консульський облік дітей в державі їх тимчасового влаштування та забезпечення їх повернення до України після припинення воєнних дій, визначення шляхів і способів вирішення проблемних питань щодо захисту прав дитини в умовах воєнного стану, прийняття відповідних оперативних рішень, моніторинг дотримання соціальних стандартів та прав дітей в в умовах воєнного стану, тощо [18].

Також з метою оперативного та оптимального надання допомоги дітям, які у зв'язку з воєнними діями залишилися без батьківського піклування урядом були внесені зміни до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану.

Зокрема передбачена можливість тимчасового влаштування на час дії на території України воєнного стану дітей, які залишилися без батьківсько-

го піклування або були розлучені з сім'єю до дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей. Визначена адаптована процедура встановлення опіки над дитиною-сиротою або дитиною, позбавленою батьківського піклування, особою, яка перебуває у сімейних, родинних відносинах (у тому числі хрещені батьки) з такою дитиною. Також передбачено, що під час дії на території України воєнного стану діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які залишилися без піклування батьків, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, можуть тимчасово влаштовуватись до інших закладів, в яких передбачено цілодобове перебування дітей, у населених пунктах, в яких можливо забезпечити безпеку дітей з урахуванням їх віку та стану здоров'я [19].

Стратегічними діями, спрямованими на далеку перспективу розвитку вітчизняної освіти через підвищення її якості видаються уточнення процедур акредитації освітніх програм закладів вищої та фахової передвищої освіти. Відповідними постановами Кабінету Міністрів України продовжено строк дії чинних сертифікатів про акредитацію спеціальностей і напрямів підготовки та освітніх програм. Окрім того тимчасово дозволено проведення акредитації освітніх програм у дистанційному режимі, а також ухвалення рішення про умовну акредитацію освітніх програм без проведення акредитаційної експертизи та без оплати її вартості [20, 21]. Також вжиті заходи, спрямовані на збереження права випускників аспірантури на захист дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Оскільки у більшості закладів вищої освіти проведення таких заходів у зв'язку з воєнними діями не є можливим, Постановою Кабінету Міністрів України встановлено, що період дії воєнного стану, а також наступні три місяці після його припинення або скасування, не враховуються під час обчислення строків, які визначені законодавством як граничні для проведення такого захисту [22].

І, нарешті, абсолютно логічно видається урядове рішення про припинення договірних відносин у сфері освіти з державною-агресором, здійснене шляхом денонсації угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі культури, науки і освіти, вчинену у м. Москві 26 липня 1995 р., угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту і вчені звання, вчинену у м. Москві 26 травня 2000 р. та угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, вчинену у м. Харкові 21 червня 2002 року [23].

Аналіз нормативно-правових актів, виданих під час воєнного стану центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки дає підстави твердити, що Міністерство освіти і науки України повномірно та відповідально скористалося наданим йому правом видавати накази, які не стосуються прав, свобод, законних інтересів та обов'язків громадян і юридичних осіб, без проходження державної реєстрації [15]. Так, з 15 наказів, виданих Міністерством освіти і науки протягом першого місяця війни, лише один було направлено на державну реєстрацію. Направлено цілком обґрунто-

вано, оскільки ним з метою збереження життя і здоров'я учнів в умовах воєнного стану було передбачено звільнення у 2021/2022 навчальному році від проходження державної підсумкової атестації учнів, які завершують здобуття початкової та базової загальної середньої освіти. Безумовно, що таке питання безпосередньо стосується конституційного права громадян на освіту, однак Міністерство юстиції України, схваливши державну реєстрацію такого наказу цілком обґрунтовано вирішив, що в умовах війни пріоритетом є питання захисту життя і здоров'я здобувачів освіти [24].

В подальшому Міністерство освіти і науки своїм наказом визначило організаційні засади забезпечення діяльності закладів фахової передвищої та вищої освіти в умовах воєнного стану. Зокрема керівникам закладів освіти доручено вжиття заходів по забезпеченню захисту життя і здоров'я учасників освітнього процесу, а у разі необхідності здійснити їх евакуацію. При цьому передбачена і у разі необхідності евакуація закладу освіти в цілому. На заклади освіти, які не перебувають у безпосередній близькості до зон проведення бойових дій покладено здійснення прийому та забезпечення учасників освітнього процесу а також відновлення освітнього процесу у очній, дистанційній чи змішаній формах. У разі евакуації закладу в цілому вимагається забезпечення спільного адміністрування та поєднання освітнього процесу.

Зосереджено увагу на необхідності забезпечення особливих умов навчання для здобувачів освіти, які мобілізовані, або займаються волонтерською діяльністю. Визначені форми інформаційного забезпечення та контролю за виконанням передбачених заходів [25].

Відповідними наказами перенесено конкурсний відбір та вибори на заміщення посад керівників закладів та установ освіти, що знаходяться у сфері підпорядкування МОН.

З метою забезпечення державних гарантій здобувачам загальної середньої освіти та педагогічним працівникам в умовах воєнного стану відповідним наказом зарахування здобувачів загальної середньої освіти, які вимушені були змінити місце навчання та/або проживання і перебувають в Україні чи за її межами до закладів освіти. При цьому передбачена можливість подання заяви у будь-який можливий спосіб або здобувачем у разі його повноліття, або одним з його батьків, опікуном, іншим законним представником чи родичем. Закладам освіти надана можливість вибору форми навчання, яку може забезпечити цей заклад і яка є найбільш безпечною для здобувачів. Органам управління у сфері освіти доручено забезпечити проживання евакуйованих здобувачів освіти та осіб, які їх супроводжують а також працівників закладів та установ освіти та їх харчування у разі необхідності. Також передбачена можливість працевлаштування евакуйованих працівників на вакантні посади та оплата праці працівників закладів та установ освіти незалежно від їх поточного місця проживання чи перебування як в Україні, так і за її межами, у тому числі шляхом прийняття рішення про оголошення простою у закладах освіти, що не можуть здійснювати освітню діяльність внаслідок збройної агресії російської федерації. Врегульовані питання ведення окремого обліку та формування реєстрів евакуйованих здобувачів освіти за місцем їх перебування чи навчання [26].

Також Міністерством освіти і науки України звернуто уваги на не-

обхідність уточнення та адаптування нормативно-правового регулювання освітніх відносин у закладах фахової передвищої освіти. З цією метою видано наказ, яким керівникам закладів надано право самостійного визначення форм атестації здобувачів фахової передвищої освіти та відповідного перерозподілу освітніх компонентів в частині зменшення обсягів практичної підготовки. Наголосимо, що подібні зміни не є загальними а стосуються виключно тих закладів, повномірне забезпечення у яких навчального процесу внаслідок бойових дій у регіоні не є можливим [27].

Окрім того центральним органом виконавчої влади у сфері освіти звернуто увагу на уточнення організаційного та нормативно-правового забезпечення освітніх відносин у таких напрямках як економічне та фінансове забезпечення закладів вищої освіти у тому числі через органи казначейства, організація публічних закупівель, оплата праці працівників закладів освіти під час призупинення навчання у зв'язку з воєнним станом. Безумовно суспільно важливими є і такі напрямки освітньої діяльності як забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу та запобігання торгівлі людьми в умовах збройної агресії. Також предметом регулювання стали питання зарахування до закладів дошкільної освіти дітей із числа внутрішньо переміщених осіб та організація навчального процесу в початковій школі. Всі вказані заходи безумовно сприяли оптимізації навчального процесу в умовах воєнного стану з огляду на перспективу повернення до стабільних відносин після завершення такого стану.

Чи не найголовнішим питанням законодавчого забезпечення освітнього процесу, який потребує коригування в умовах воєнного стану стало визначення процедур вступу до закладів вищої освіти у 2022 році. Безумовно, що організація проходження випускниками закладів середньої освіти державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання як це визначено законом в окремих регіонах значно утруднена, а в зонах бойових дій не є можливою. В той же час організація вступу до закладів вищої освіти у 2022 році є справою принциповою, справою виняткової державної ваги. Адже йдеться про забезпечення неперервності освітнього процесу, збереження освітнього, фахового і наукового потенціалу України. Непроведення, або неналежне проведення вступу до закладів вищої освіти зупинить освітній процес, знизить рівень довіри до соціальної політики держави, приведе до значного відтоку здобувачів вищої освіти за кордон. Небезпека останнього аспекту підтверджується результатами дослідження Л. Альошкіної, М. Легенького та Д. Пудрика, які підтвердили, що підвищення еміграції з країни помітно знижує інноваційність її розвитку [28].

Обговорення шляхів вирішення вказаної проблеми розпочалося з перших днів збройної агресії, але з огляду на її актуальність та неоднозначність шляхів вирішення обговорення тривало майже місяць, а відповідний закон був ухвалений Верховною Радою України лише 24 березня 2022 року. Цим законом були внесені зміни до законодавчих актів у сфері освіти, якими зокрема передбачено у 2022 році звільнення від проходження державної підсумкової атестації здобувачів освіти, які завершують здобуття повної загальної середньої освіти у 2021/2022 навчальному році, а прийом на навчання для здобуття ступеня фахового молодшого бакалавра, молодшого бакалавра, бакалавра та магістра буде проводитися в особли-

вому порядку, який визначається центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки, що надає можливість непроведення зовнішнього незалежного оцінювання, єдиного вступного іспиту та єдиного фахового вступного випробування [29].

Безумовно, що такий порядок є тимчасовим і передбачений виключно на час воєнного стану. Окрім цього, необхідно зауважити, що покладання на центральний орган виконавчої влади права самостійно визначати, встановлювати і запроваджувати порядок процедур вступу до закладів вищої освіти є виявом високого рівня довіри до Міністерства освіти і науки України, але і величезною відповідальністю. Зараз ведеться активне опрацювання питання та шляхів його оптимального вирішення.

Таким чином, кроки, вжиті Українською державою щодо оптимізації нормативно-правового регулювання освітніх відносин та їх адаптації до умов воєнного стану є адекватними наявним викликам, пов'язаними зі збройною агресією Російської Федерації та спрямовані на збереження вітчизняної освітньої галузі та захист прав учасників освітніх правовідносин. Подібні заходи здійснюються шляхом застосування норм чинного законодавства а також прийняття відповідних нормативно-правових актів як на рівні законів так і на рівні підзаконного нормативно-правового регулювання.

Запропонований аналіз нормотворчих дій, спрямованих на оптимізацію освітніх правовідносин в Україні в умовах воєнного стану охоплює період першого місяця російської збройної агресії, яка на жаль продовжується. Відповідно, українською державою будуть вжиті і інші заходи в правовому полі, метою яких буде адекватна реакція на виклики сьогодення. Переконані, що ці та інші заходи сприяють захисту та відновленню законних прав та інтересів України і наближенню миру в цьому європейському регіоні, а їх аналіз та узагальнення, які є унікальними і становлять наукову і практичну цінність, буде продовжено.

Література.

- [1] Major Kirk L. Davies. 2000. The Imposition of Martial Law in the United States. Defense Technical Information Center. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA372427.pdf> (Accessed: 12.03.2022).
- [2] Martínez Cuevas, M. D. 2021. The defence of the democratic constitution in extraordinary circumstances: the law of exception in comparative law and in Spanish constitutional history. *Spanish Journal of Legislative Studies*. 1, 1–32. <https://doi.org/10.21134/sjls.vi3.1394>.
- [3] Solis, Gary D. 2010. *The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- [4] Geoffrey P.R. 2014. Wallace. Martial Law? Military Experience, International Law, and Support for Torture. *International Studies Quarterly*. 58, 501–514. http://www.geoffreyprwallace.com/uploads/1/3/1/4/13143829/wallace_isq2014.pdf (Accessed: 12.03.2022).
- [5] Булик І. Л., Балаклієць А. О. 2019. Обмеження прав людини умовах воєнного стану. *Захист прав людини: міжнародний та вітчизняний досвід*: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (16

- травня 2019 року). Київ: Національна академія прокуратури України, 107–110. https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/31306/1/zahust_prav_ludunu.pdf#page=108 (дата звернення: 12.03.2022).
- [6] Садовська О.М. 2020. Принципи невідчужуваності та непорушності прав та свобод людини в умовах надзвичайного стану. *Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі*: 3-і юр. читання : матер. ювілейної всеукр. дистанційн. наук. конф. (Одеса, 10 квіт. 2020 р.). Одеса: Фенікс, 94–99. <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/29224/1/94-99.pdf> (дата звернення: 12.03.2022).
- [7] Гвоздь В. 2018. Воєнний стан і права людини. *Бінтел* : журнал геополітичної аналітики. 4, 26–35. http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15246/Hvozdz_Voiennyy_stan_i_prava_liudyny.pdf?sequence=1 (дата звернення: 12.03.2022).
- [8] Кириченко С. О., Лобко М. М., Семененко В. М. 2019. Щодо питання правового режиму воєнного стану і стану війни. *Наука і оборона*, 2, 9–16. <http://nio.nuou.org.ua/article/view/179718> (дата звернення: 12.03.2022).
- [9] Топольницький В. В., Тична Б. М. 2019. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час» суспільства. *Правова позиція*. 4(25), 91–99. <http://legalposition.umsf.in.ua/archive/2019/4/13.pdf> (дата звернення: 12.03.2022).
- [10] Федорончук А. В. 2019. Приводи, підстави та підсумки введення воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: збірник наукових статей. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 49, 23–34. <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/8601/1/1852-Article%20Text-3806-1-10-20200120.pdf> (дата звернення: 12.03.2022).
- [11] Мороз В. П. 2021. Особливості забезпечення інформаційної безпеки в умовах воєнного стану. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право» № 2.59, 94–101. http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2021/2-59/22847.pdf (дата звернення: 12.03.2022).
- [12] Ewa Nowak, Georg Lind. 2018. Mis-Educative Martial Law – The Fate of Free Discourse and the Moral Judgment Competence of Polish University Students from 1977 to 1983. *Ethics in Progress* (ISSN 2084-9257). 9(2), Art. #5, 56–74. <https://doi.org/10.14746/eip.2018.2.5>.
- [13] Про правовий режим воєнного стану Закон України від 24.02.2022 № 389-VIII. Редакція від 21.03.2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 22.03.2022).
- [14] Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. Затверджено Законом № 2102-IX від 24.02.2022. Редакція від 18.03.2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2> (дата звернення: 22.03.2022).
- [15] Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану. Закон України від 15.03.2022 № 2126-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text> (дата звернення: 22.03.2022).

- [16] Про проведення в 2022 році дострокових випусків курсантів (слухачів) випускних курсів вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти та закладів фахової передвищої військової освіти, закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, що належать до сфери та управління Міністерства внутрішніх справ та Державної служби з надзвичайних ситуацій. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 190-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 26.03.2022).
- [17] Про проведення в 2022 році дострокового випуску курсантів випускного курсу Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.03.2022 № 207-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 26.03.2022).
- [18] Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 № 302. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.03.2022).
- [19] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.03.2022 № 349. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.03.2022).
- [20] Про особливості акредитації освітніх програм, за якими здійснюють підготовку здобувачі вищої освіти, в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.2022 № 295. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/295-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.03.2022).
- [21] Деякі питання акредитації освітньо-професійних програм фахової передвищої освіти в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.03.2022 № 338. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/338-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.03.2022).
- [22] Про внесення зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.03.2022 № 341. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.03.2022).
- [23] Про денонсацію Угод в галузі освіти і науки з Російською Федерацією. Постанова Кабінету Міністрів України від 24.03.2022 № 355. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.03.2022).
- [24] Про звільнення від проходження державної підсумкової атестації учнів, які завершують здобуття початкової та базової загальної середньої освіти, у 2021/2022 навчальному році. Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.02.2022 № 232. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 03.03.2022 за № 283/37619. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0283-22#Text> (дата звернення: 30.03.2022).
- [25] Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану. Наказ Міністерства освіти і науки

- України від 07.03.2022 № 235. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-deyaki-pitannya-organizaciyi-roboti-zakladiv-fahovoyi-peredvishoyi-vishoyi-osviti-na-chas-voennogo-stanu> (дата звернення: 30.03.2022).
- [26] Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні. Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.03.2022 № 274. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-deyaki-pitannya-organizaciyi-zdobuttya-zagalnoyi-serednoyi-osviti-ta-osvitnogo-procesu-v-umovah-voennogo-stanu-v-ukrayini> (дата звернення: 01.04.2022).
- [27] Про проведення атестації випускників закладів фахової передвищої, вищої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.03.2022 № 265. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-provedennya-atestaciyi-vipusknikov-zakladiv-fahovoyi-peredvishoyi-vishoyi-osviti> (дата звернення: 01.04.2022).
- [28] Pudryk, D., Legenkyi, M., & Alioshkina, L. 2021. Innovation Development and Migration: Panel Data Approach. *Marketing and Management of Innovations*, 1, 336–347. <http://doi.org/10.21272/mmi.2021.1-26>.
- [29] Про внесення змін до деяких законів України у сфері освіти. Закон України від 24.03.2022 № 2157-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2157-20#Text> (дата звернення: 02.04.2022).

References

- [1] Major Kirk L. Davies. 2000. The Imposition of Martial Law in the United States. Defense Technical Information Center. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA372427.pdf> (Accessed: 12.03.2022).
- [2] Martínez Cuevas, M. D. 2021. The defence of the democratic constitution in extraordinary circumstances: the law of exception in comparative law and in Spanish constitutional history. *Spanish Journal of Legislative Studies*. 1, 1–32. <https://doi.org/10.21134/sjls.vi3.1394>.
- [3] Solis, Gary D. 2010. *The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- [4] Geoffrey P.R. 2014. Wallace. Martial Law? Military Experience, International Law, and Support for Torture. *International Studies Quarterly*. 58, 501–514. http://www.geoffreyprwallace.com/uploads/1/3/1/4/13143829/wallace_isq2014.pdf (Accessed: 12.03.2022).
- [5] Bulyk I. L., Balakliets A. O. 2019. Obmezhenia prav liudyny umovakh voiennoho stanu. *Zakhyst prav liudyny: mizhnarodnyi ta vitchyzniani dosvid: materialy I Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (16 travnia 2019 roku)*. – Kyiv: Natsionalna akademiia prokuratury Ukrainy, 107–110. https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/31306/1/zahust_prav_ludunu.pdf#page=108 (data zvernennia: 12.03.2022).
- [6] Sadovska O.M. 2020. Pryntsypy nevidchuzhuvanosti ta neporushnosti prav ta svobod liudyny v umovakh nadzvychainoho stanu. *Pravovyi vymir konstytutsiinoi ta kriminalnoi yurysdyksii v Ukraini ta sviti: 3-i yur. chytannia: mater. yuvileinoi vseukr. dystantsiin. nauk. konf. (Odesa, 10 kvit. 2020 r.)*. Odesa: Feniks, 94–99. <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/29224/1/94-99.pdf> (data zvernennia: 12.03.2022).

- [7] Hvozď V. 2018. Voiennyi stan i prava liudyny. *Bintel* : zhurnal heopolitichnoi analityky. 4, 26–35. http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15246/Hvozď_Voiennyi_stan_i_prava_liudyny.pdf?sequence=1 (data zvernennia: 12.03.2022).
- [8] Kyrychenko S. O., Lobko M. M., Semenenko V. M. 2019. Shchodo pytannia pravovoho rezhymu voiennoho stanu i stanu viiny. *Nauka i oborona*, 2, 9–16. <http://nio.nuou.org.ua/article/view/179718> (data zvernennia: 12.03.2022).
- [9] Topolnitskyi V. V., Tychna B. M. 2019. Problemy pravovoho rehuliuвання poniat «voiennyi stan», «stan viiny» ta «voiennyi chas» suspilstva. *Pravova pozytsiia*. 4(25), 91–99. <http://legalposition.umsf.in.ua/archive/2019/4/13.pdf> (data zvernennia: 12.03.2022).
- [10] Fedoronchuk A. V. 2019. Pryvody, pidstavy ta pidsumky vvedennia voiennoho stanu v Ukraini. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy*: zbirnyk naukovykh statei. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka, 49, 23–34. <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/8601/1/1852-Article%20Text-3806-1-10-20200120.pdf> (data zvernennia: 12.03.2022).
- [11] Мороз В. П. 2021. Особливості забезпечення інформаційної безпеки в умовах воєнного стану. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право» 2.59, 94–101. http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2021/2-59/22847.pdf (дата звернення: 12.03.2022).
- [12] Ewa Nowak, Georg Lind. 2018. Mis-Educative Martial Law – The Fate of Free Discourse and the Moral Judgment Competence of Polish University Students from 1977 to 1983. *Ethics in Progress* (ISSN 2084-9257). 9(2), Art. #5, 56–74. <https://doi.org/10.14746/eip.2018.2.5>.
- [13] Pro pravovy rezhym voiennoho stanu Zakon Ukrainy vid 24.02.2022 № 389-VIII. Redaktsiia vid 21.03.2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (data zvernennia: 22.03.2022).
- [14] Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022 № 64/2022. Zatverdzheno Zakonom № 2102-IX vid 24.02.2022. Redaktsiia vid 18.03.2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2> (data zvernennia: 22.03.2022).
- [15] Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo derzhavnykh harantii v umovakh voiennoho stanu, nadzvychainoi sytuatsii abo nadzvychainoho stanu. Zakon Ukrainy vid 15.03.2022 № 2126-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text> (data zvernennia: 22.03.2022).
- [16] Pro provedennia v 2022 rotsi dostrokovykh vypuskiv kursantiv (slukhachiv) vypusknykh kursiv vyshchykh viiskovykh navchalnykh zakladiv, viiskovykh navchalnykh pidrozdiliv zakladiv vyshchoi osvity ta zakladiv fakhovoi peredvyshchoi viiskovoi osvity, zakladiv vyshchoi osvity iz spetsyfichnyimi umovamy navchannia, shcho належат до sfery та upravlinnia Ministerstva vnutrishnikh sprav та Derzhavnoi sluzhby z nadzvychainykh sytuatsii. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28.02.2022 № 190-r. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190-2022-%D1%80#Text> (data zvernennia: 26.03.2022).

- [17] Pro provedennia v 2022 rotsi dostrokovoho vypusku kursantiv vypusknogo kursu Instytutu spetsialnogo zviazku ta zakhystu informatsii Natsionalnogo tekhnichnogo universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut imeni Ihoria Sikorskoho". Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 09.03.2022 № 207-r. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207-2022-%D1%80#Text> (data zvernennia: 26.03.2022).
- [18] Pro utvorennia Koordynatsiinoho shtabu z pytan zakhystu prav dytyny v umovakh voiennoho stanu. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.03.2022 № 302. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 26.03.2022).
- [19] Pro vnesennia zmin do deiakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy shchodo zakhystu prav ditei na period nadzvychainoho abo voiennoho stanu. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22.03.2022 № 349. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 26.03.2022).
- [20] Pro osoblyvosti akredytatsii osvitnikh prohram, za yakymy zdiisniuut pidhotovku zdobuvachi vyshchoi osvity, v umovakh voiennoho stanu. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16.03.2022 № 295. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/295-2022-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 26.03.2022).
- [21] Deiaki pytannia akredytatsii osvitno-profesiinykh prohram fakhovoi peredvyshchoi osvity v umovakh voiennoho stanu. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.03.2022 № 338. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/338-2022-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 26.03.2022).
- [22] Pro vnesennia zminy do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 sichnia 2022 r. № 44. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.03.2022 № 341. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341-2022-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 26.03.2022).
- 23 . Pro denonsatsiiu Uhod v haluzi osvity i nauky z Rosiiskoiu Federatsiieiu. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24.03.2022 № 355. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355-2022-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 28.03.2022).
- [23] Pro zvilnennia vid prokhodzhennia derzhavnoi pidsumkovoї atestatsii uchniv, yaki zavershuiu zdobuttia pochatkovoї ta bazovoї zahalnoї serednoї osvity, u 2021/2022 navchalnomu rotsi. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 28.02.2022 № 232. Zareiestrovano v Ministerstvi yustyttsii Ukrainy 03.03.2022 za № 283/37619. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0283-22#Text> (data zvernennia: 30.03.2022).
- [24] Pro deiaki pytannia orhanizatsii roboty zakladiv fakhovoi peredvyshchoї, vyshchoї osvity na chas voiennoho stanu. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 07.03.2022 № 235. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-deyaki-pitannya-organizaciyi-roboti-zakladiv-fahovoyi-peredvishoyi-vishoyi-osviti-na-chas-voyennogo-stanu> (data zvernennia: 30.03.2022).
- [25] Pro deiaki pytannia orhanizatsii zdobuttia zahalnoї serednoї osvity ta osvitnoho protsesu v umovakh voiennoho stanu v Ukraini. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 28.03.2022 № 274. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-deyaki-pitannya-organizaciyi-zdobuttia-zagalnoyi-serednoyi-osviti-ta-osvitnogo-procesu-v-umovah-voyennogo-stanu-v-ukrayini> (data zvernennia: 01.04.2022).

- [26] Pro provedennia atestatsii vypusknykiv zakladiv fakhovoi peredvyshchoi, vyshchoi osvity. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 21.03.2022 № 265. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-provedennya-atestaciyi-vipusknikiv-zakladiv-fahovoyi-peredvishoyi-vishoyi-osviti> (data zvernennia: 01.04.2022).
- [27] Pudryk, D., Legenkyi, M., & Alioshkina, L. 2021. Innovation Development and Migration: Panel Data Approach. *Marketing and Management of Innovations*, 1, 336–347. <http://doi.org/10.21272/mmi.2021.1-26>.
- [28] Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy u sferi osvity. Zakon Ukrainy vid 24.03.2022 № 2157-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2157-20#Text> (data zvernennia: 02.04.2022).